

International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.21.15>

Volume 9/1

2025 p. 271-293

KELAMÎ TARTIŞMALAR İÇERİSİNDE AHLAKIN BUHARLAŞMASI

THE DISSIPATION OF MORALITY WITHIN THEOLOGICAL DISCUSSIONS

Fikrullah ÇAKMAK*

ÖZ

Bu çalışmanın temel amacı, kelimelerin tarihsel süreçte teolojik tartışmalarda aldığı rolü ve bu süreçte teoloji ile ahlak arasındaki ilişkideki konumunu ele almaktır. Günümüzün en dikkat çekici problemlerinden biri, toplumsal değerlerin zayıflaması ve ahlaki yozlaşma meselesidir. Modernleşme, kentleşme, ekonomik sorunlar, eğitimdeki yetersizlikler ve siyasal etkenler gibi birçok faktör, ahlaki yozlaşmanın sebepleri arasında değerlendirilebilir. Bununla birlikte, İslam'ın bireyleri ahlaki olgunluğa yani ahsen-i takvîm olarak ifade edilen en mükemmel insan mertebesine ulaştırma hedefini neden tam anlamıyla gerçekleştiremediği sorusu, bu tartışmaların merkezinde yer almaktadır. İslam düşünce tarihinde bu sorumluluğu üstlenebilecek önemli disiplinlerden biri olarak görülen kelâm ilmi, inanç, varlık ve bilgi konularını ele alırken toplumsal ve ahlaki meselelere de rehberlik edebilme potansiyeline sahiptir. Ancak, kelâm ilminin tarihsel süreçte daha çok metafizik ve teolojik tartışmalara odaklanması, bazı durumlarda ahlaki ilkelerin geri planda kalmasına neden olabilmektedir. Özellikle bu tartışmaların sosyal ve siyasal bağlamlarla şekillenmesi, kelâmın ele aldığı meselelerde ahlaki yönlerin daha az vurgulanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum, İslam toplumlarında ahlaki yozlaşma bağlamında ele alınabilecek bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Kur'an'da yer alan teolojik öğretilerin derin bir ahlaki içerik barındırdığı ve bu öğretilerin teoloji ile ahlak arasında güçlü bir bağ kurduğu açıkça görülmektedir. Ahlak, teolojik ilkelerin birey ve toplum düzeyinde uygulanabilir bir tezahürü olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda, kelâm ilmi, teolojik öğretiler ile ahlak arasındaki ilişkiyi ele alırken, İslam'ın bütüncül bakış açısını göz önünde bulundurmalıdır. Bu çalışma, kelâm ilminin tarihsel gelişimi içerisinde vahyin sıklıkla vurguladığı ahlaki ilkelerin, kelâmî tartışmaların yoğunluğu içerisinde ne ölçüde geri planda kaldığını ve bu bağlamda ahlaki boyutun görünürlüğünün zamanla nasıl azaldığını eleştirel bir bakış açısıyla tartışmaktadır. Sonuç olarak, İslam toplumlarında ahlakın bireysel ve toplumsal düzeyde güçlenebilmesi için kelâm ilminde teolojik söylemlerin ahlaki ilkelerle birlikte ele alınmasının önemli bir katkı sağlayabileceği öne sürülmektedir. Bu bağlamda, kelâmın daha bütüncül bir söylem geliştirmesi hem disiplinin kendi

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı, E-mail: fikrullahcakmak@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4559-7117, Erzurum, Türkiye.

tarihsel rolüne hem de İslam toplumlarının ahlaki ve toplumsal dönüşümüne hizmet edebilir.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, Ahlak, Misyon, Tartışma, Buharlaşma.*

ABSTRACT

The primary aim of this study is to examine the role of the science of kalam in theological debates throughout history and its position in the relationship between theology and ethics. One of the most striking problems of today is the weakening of social values and the issue of moral corruption. Numerous factors, such as modernization, urbanization, economic problems, deficiencies in education, and political influences, can be considered among the causes of moral decline. However, at the center of these discussions lies the question of why Islam has not been able to fully achieve its goal of leading individuals to moral maturity, referred to as *aḥsen-i taḳvīm*, the highest level of human perfection. The science of kalam, regarded as one of the significant disciplines capable of assuming this responsibility in the history of Islamic thought, has the potential to guide social and ethical issues while addressing matters of belief, existence, and knowledge. However, the historical focus of kalam on metaphysical and theological debates has, in some cases, led to the relegation of moral principles to the background. Particularly, the fact that these discussions have been shaped by social and political contexts has resulted in the ethical dimensions of the issues addressed by kalam receiving less emphasis. This situation can be considered a deficiency in the context of moral corruption within Islamic societies. It is evident that the theological teachings in the Qur'an contain profound moral content and establish a strong connection between theology and ethics. Ethics emerges as the practical manifestation of theological principles at both the individual and societal levels. In this context, while examining the relationship between theological teachings and ethics, the science of kalam must take into account Islam's holistic perspective. This study critically discusses the extent to which the moral principles frequently emphasized by revelation have been overshadowed by the intensity of kalam discussions throughout its historical development, and how the visibility of the moral dimension has gradually diminished over time. As a result, it is suggested that integrating theological discourses with moral principles in kalam could make a significant contribution to strengthening morality on both an individual and societal level in Islamic societies. In this regard, the development of a more holistic discourse within kalam can serve both the historical role of the discipline and the moral and social transformation of Islamic societies.

Keywords: *Theology, Ethics, Mission, Debate, Dissipation.*

Giriş

Günümüz toplumlarında ahlak, önemli tartışma konularından biri olarak öne çıkmaktadır. İslam dünyasında ve özellikle Türkiye'de, dini referanslara dayalı bir yaşam süren bireyler arasında dahi ahlaki yozlaşmaya dair kaygılar dile getirilmektedir. Son yıllarda Türkiye, modernleşme ve küreselleşmenin etkisiyle hızlı bir toplumsal dönüşüm sürecinden geçmektedir. Bu dönüşüm, bireylerin yaşam standartlarını yükseltmekle birlikte, toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerin ahlaki normlar üzerinde bazı olumsuz yansımalar doğurduğu yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle geleneksel değerlerin dönüşüme uğraması, ahlaki normların zayıflaması bağlamında ele alınmış ve bu süreç, toplumsal dinamikler açısından dikkatle incelenmesi gereken bir

olgu olarak görülmüştür (Okumuş, 2017, ss. 85-86; Solmaz, 2011, s. 50; Zhanykulov, 2022, s. 83). Ekonomik sorunlar, eğitim sistemindeki yetersizlikler, modernleşme süreciyle birlikte aile yapısında meydana gelen değişimler, medya ve kültürel etkiler ile siyasal dinamikler, Türkiye’de toplumsal değerlerin dönüşümünü etkileyen unsurlar arasında yer almakta ve bu çerçevede ahlaki normların zayıflamasına zemin hazırlayan faktörler olarak değerlendirilmektedir (Buğra, 2001; Duran, 2022, s. 381 vd.; Engin, 2022, s. 127; Hacikeleşoğlu, 2021, s. 901; Kara, 2018, s. 159 vd.; Karakuş vd., 2020, s. 188 vd.; Varsak, 2022, s. 103).

Din, insanın iç dünyasını ve davranışlarını şekillendiren en temel unsurlardan biri olarak, bireysel ve toplumsal düzenin inşasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Özellikle İslam dini, insanın yalnızca metafizik varoluşunu değil, aynı zamanda bireysel ahlakını, toplumsal ilişkilerini ve kamusal sorumluluklarını düzenleyen kapsamlı bir sistem sunmaktadır. Bu bağlamda, İslam toplumlarında tarihsel olarak teoloji ve ahlak arasındaki ilişki, dini düşüncenin merkezî konularından biri olmuş, farklı ilmi disiplinler bu ilişkiyi farklı yönlerden ele almıştır. Modernleşme süreçleriyle birlikte İslam toplumlarında yaşanan dönüşümler, ahlaki değerlerin anlamlandırılması ve uygulanması noktasında yeni tartışmalar doğurmuş, bu durum teolojik çerçevede din-ahlak ilişkisinin yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Kelam ilmi, İslam düşüncesinde inanç esaslarını teorik ve rasyonel temeller üzerine inşa eden bir disiplin olarak şekillenmiştir. Tarihsel süreç içerisinde birçok teolojik konuyu ele almış olsa da bu meselelerin ahlaki boyutlarıyla nasıl ilişkilendirildiği, disiplinin metodolojik tercihleri açısından tartışmaya açık bir alan olarak kalmıştır. Kur’an’ın pek çok teolojik meseleyi aynı zamanda ahlaki bir bağlam içerisinde ele aldığı göz önünde bulundurulduğunda, kelamın bu konulara yaklaşımı ve ahlaki tartışmalara nasıl bir zemin sunduğu önemli bir değerlendirme konusudur. Günümüzde, İslam toplumlarının karşı karşıya olduğu ahlaki ve toplumsal dönüşümler, dini ilimlerin normatif düzen kurucu işlevini yeniden gözden geçirme gerekliliğini doğurmaktadır. Bu bağlamda kelam ilminin, yalnızca inanç esaslarını rasyonel bir biçimde temellendiren bir disiplin olmanın ötesinde, inanç ve ahlak arasındaki ilişkiyi daha bütüncül bir çerçevede ele alması gerektiği düşünülmektedir. Zira İslam teolojisi, ahlaktan bağımsız bir alan olarak değil, bilakis ahlaki ilkelerin teorik dayanaklarını sağlayan bir disiplin olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle, kelamın ahlaki boyutlarına yönelik vurgunun artırılması, İslam toplumlarının normatif yapısını anlamak ve inşa etmek açısından dikkate değer bir katkı sunabilir. Özellikle modern dönemde karşılaşılan etik ve toplumsal sorunlar göz önüne alındığında, kelamın inanç-ahlak ilişkisini nasıl ele aldığı sorusu, disiplinin hem teorik hem de pratik düzeyde yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu makale, kelam ilminin tarihsel süreç içerisinde teolojik tartışmalara odaklanma biçimini ele almakta ve bu bağlamda teoloji ile ahlak arasındaki ilişkiyi nasıl konumlandığını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, kelamın metodolojik

çerçevesi içinde ahlaki boyutların ne ölçüde dikkate alındığını ve bu durumun teolojik söylem ile toplumsal yansımaları üzerindeki etkilerini incelemektedir. Ayrıca, kelam ilminin yalnızca akaid meseleleri temellendiren bir disiplin olmanın ötesinde, bireysel ve toplumsal ahlakı şekillendirme potansiyeline sahip olduğu düşüncesinden hareketle, bu alanın nasıl daha bütüncül bir çerçevede ele alınabileceğine dair bir değerlendirme sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, İslam toplumlarında normatif düzenin inşasında kelam ilminin sağlayabileceği katkıları tartışarak, literatüre özgün bir perspektif kazandırmayı hedeflemektedir.

Kelamî tartışmaların ahlak ile ilişkisini ve bu ilişkinin tarihsel süreçte nasıl şekillendiğini analiz etmek amacıyla çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden gömülü teori deseni kullanılacaktır. Bu yöntem, olgu ve kavramların tarihsel ve kuramsal bağlamını derinlemesine inceleyerek, veri temelli bir teorik çerçeve geliştirmeyi hedeflemektedir. Eleştirel gömülü teori yaklaşımı ise yalnızca mevcut teorilere bağlı kalmaksızın, veriler aracılığıyla teoriyi keşfetmeyi ve yapılandırmayı amaçlamaktadır (Bulduklu, 2019, ss. 2-13). Bu çerçevede, teolojik tartışmaların ahlaki boyutlara ne ölçüde yer verdiği ve bu durumun epistemolojik sonuçları analiz edilecektir. Çalışma kapsamında öncelikle Kur'an perspektifinde inanç ve ahlak ilişkisi ele alınacak, ardından kelam ilminin teolojik tartışmaları içinde ahlaki boyutların ikincil bir düzlemde ele alınmasının tarihsel ve güncel yansımaları üzerinde durulacaktır. Bu analiz, kelamın inanç-ahlak ilişkisini daha kapsamlı bir çerçevede ele almasının, İslam toplumlarındaki normatif düzenin şekillendirilmesine nasıl katkı sağlayabileceğine dair yeni bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

1. İnanç Ahlak İlişkisi

İnanç; insanın bilişsel ve duygusal yapısında derin kökleri bulunan, genellikle doğrudan gözlemlenemeyen durumları ifade eden, kişinin içsel bir kabul ve güven duygusunu yansıtır. Felsefi açıdan inanç, epistemoloji ile ilişkilendirilir ve bir kişinin belirli bir önermenin doğruluğunu kabul etmesi veya birine güven beslemesi durumu olarak tanımlanır (Lacey, 1996, s. 31). İnançlar, kesin bilgi kadar sağlam olmamakla birlikte, temelsiz sanılardan da daha güçlü olup bireyin eylemlerinin nedenleri veya gerekçeleri olarak ortaya çıkar (Cevizci, 2005, s. 918). Davranışsal bir bakış açısı, inançların sadece belirli şekillerde davranmaya yönelik yatkınlıklar olduğunu ima eder (Audi, 1999, s. 78). Bu bakış açısına göre, inançlar, bireyin belirli koşullar altında nasıl davranacağını öngören yatkınlıklardır. Örneğin, ocağın sıcak olduğuna inanmak, bireyin ocağa dokunmaktan kaçınma yatkınlığına sahip olmasını sağlar. Ancak, inançların eylemlerin nedenleri olarak ortaya çıkması, bu davranışsal bakış açısının ötesine geçer. İnançlar, bireyin belirli bir önermeye karşı tutumunu ve bu tutumun bilişsel değerlendirme sürecini yansıtır. İslam düşünce geleneğinde de iman (inanç) bilgi (el-Mâturîdî, 1431, s. 380; Kâdîkudât Abdülcebbâr, 2013, s. 1: 77) ve teslimiyetle beraber düşünüldüğünden amel bu bilgi ve teslimiyetin aynı zamanda bir yansıması veya boyutu olarak kabul edilmiştir (İbn Teymiyye, 1996, s. 9).

İslam düşüncesinde “hulûk” köküyle ifade edilen ahlak kavramının temel anlamının ise takdir ve tabiat kelimeleriyle karşılandığı görülmektedir (Halîl b. Ahmed, 2003, “hulûk”, 1: 438; İbn Dureyd, 1987, “hulûk”, 1: 618). Lügatlerdeki bu anlamından hareketle ahlak kişinin fitratından ve kişilik özelliklerden oluşan tabiat olarak düşünülür (Koca, 2016, s. 124). Bu kavramsal köken ahlak üzerine yapılan tanımlamalarda da ön plana çıkmaktadır: Örneğin Gazzâlî (ö. 505/1111) ahlakı, insanın nefsinde yerleşmiş ve özel bir çaba sarf etmeden ortaya çıkan huy olarak tanımlamıştır (el-Gazzâlî, t.y., 3: 125). Bu noktada ahlak, bireyin içsel dünyasında kökleşmiş olup, davranışlarına yansıyan doğal eğilimlerdir.

Ahlak, tarih boyunca ve farklı topluluklar arasında çeşitli şekillerde kendini gösteren, ancak her zaman insanlık için temel bir olgu olarak varlığını sürdüren bir kavramdır. Her toplum, kendi kültürel, dini ve sosyal bağlarına uygun olarak belirli ahlaki normlar ve değerler geliştirmiştir. Bu normlar ve değerler, bireylerin davranışlarını yönlendiren ve toplumsal düzeni sağlayan kurallar bütünü olarak işlev görür. Çünkü her ne kadar toplumları bir arada tutanın menfaatler olduğu düşünülse de işin özüne, toplumların yaşadığı özel zamanlara bakıldığında arka planda oldukça ciddi bir ahlaki/etik değerler manzumesinin yattığı görülecektir (Güngör, 1997, s. 19).

İnanç ve ahlak arasındaki ilişki, tarih boyunca hem felsefi hem de teolojik düzlemde tartışılmış ve farklı düşünce geleneklerinde çeşitli şekillerde ele alınmıştır. İnanç, yalnızca bireyin metafizik kabullerini şekillendiren bir olgu değil, aynı zamanda ahlaki değerleri ve davranış normlarını belirleyen temel bir dinamik olarak da işlev görmektedir. Teistik inanç sistemlerinde kutsal metinler, bireylerin etik yönelimlerini belirleyerek onların yaşamlarını ahlaki ilkeler doğrultusunda düzenlemelerine rehberlik eder. Bu bağlamda ahlak, yalnızca dışsal normlara bağlı bir zorunluluk değil, inanç sayesinde anlam kazanan ve bireyin içsel dünyasında kökleşen bir yönelim olarak görülmelidir. İnanç, bireyin yalnızca bir otoriteye tabi olmasını sağlayan bir sistem değil, aynı zamanda vicdanını şekillendiren, doğru ile yanlış ayırt etmesine imkân tanıyan ve etik tutumlarını içselleştiren bir motivasyon kaynağıdır. Bu içsel motivasyon, bireyin yalnızca kendi hayatında değil, aynı zamanda sosyal düzeyde de etik sorumluluklarını yerine getirmesine katkıda bulunarak, toplumsal düzenin korunmasını destekleyen bir mekanizma işlevi görmektedir (Shariff & Norenzayan, 2007, s. 807; Carpenter & Marshall, 2009, s. 390; Malhotra, 2010, ss. 9-10).

İslam düşünce tarihinde inanç, iman kavramı etrafında şekillenir ve genellikle Hz. Peygamber’in Allah katından bildirdiği her şeyi tasdik ve ikrar olarak tanımlanır (et-Teftâzânî, t.y., s. 114; el-Pezdevî, 2003, s. 148). Ancak bu tanımlamaya rağmen iman yalnızca salt bir tasdik olarak anlaşılmayıp ameli boyutu da içermektedir. Özellikle Mâtürîdiyye ve Eş‘ariyye ekolleri tarafından amel, imanın tanımı dışında düşünülmüşse de iman sadece zihinsel bir kabul değil, aynı zamanda bireyin hayatında somut eylemlerle tezahür eden bir inanç durumu olarak değerlendirilmiştir (İbn Teymiyye, 1996, ss. 8-10). İnanç, bireyin Allah’a ve peygamberlerine olan imanını ifade ederken, ahlak bu inancın

davranışlara yansımalarıdır. Kur'an'da bu hakikat birçok defa dile getirilmiştir (el-Kalem 68/10-14; el-Muzemmil 74/44; el-Leyl: 92/5-7; el-Maûn 107/2-3; el-Mâide 5/8; et-Tevbe 9/6). Bu bağlamda, Kur'an'da ahlak, inancın doğal bir uzantısı olarak ifade edilmiştir. Zaten ahlaki dönüşüm gücünden uzak inancın sadece ritüellere indirgenmesi ateist eleştirileriyle baş başa kalınması demektir (İbiş, 2015, s. 718).

İslam düşüncesinde ahlak, insanın doğuştan getirdiği ontolojik bir öz, yani fitrat ile temellenir. Fitrat, insanın yaratılışında bulunan saf ve bozulmamış doğasını ifade eder; bu, insanın varoluşsal olarak iyiliğe ve doğruluğa meyyal bir varlık olduğuna işaret etmektedir. Kur'an'da bu ilahi düzenin, insanın içsel dünyasında bir ahlaki kod olarak yerleştirildiği ve onun doğası gereği etik ilkeleri kavrama kapasitesine sahip olduğu belirtilir (er-Rûm 30/30). Bu bağlamda İslam ahlakı, insanın içkin bir yönelimi olarak ele alınmakta, bireyin etik duyarlılığını koruma ve geliştirme sorumluluğuna vurgu yapılmaktadır. Kur'an'da ahd ve mîsâk kavramları ile insanın yaratılışındaki ahlaki bağlam vurgulanmış (el-Bakara 2/83), bu bağlam Hz. Peygamber'in "Eğer utanmıyorsan, dilediğini yap" (el-Buhârî, 1993, "Edeb", 78) ve "Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim" (Mâlik b. Enes, 1985, "Husnu'l-halk", 8) hadislerinde de açıkça ortaya konulmuştur.

Ahlak, İslam düşüncesinde yalnızca bireysel bir erdem veya etik bir normatif çerçeve olarak değil, aynı zamanda bireyin ilahi iradeye olan bağlılığının bir yansıması olarak ele alınır. Zira insan, yaratılış gereği hem ahlaki hem de metafiziksel bir sorumluluk taşır. Kur'an, insanın doğası gereği iyiliğe yönelim kapasitesine sahip olduğunu, ancak bu yönelimin bilinçli tercihler yoluyla şekillendiğini ifade etmektedir: "Ve de ki: Hak Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin" (el-Kehf 18/29). Burada inanç yalnızca bilişsel veya teolojik bir tasdik olmayıp bireyin varoluşsal tutumunu ve eylemlerini belirleyen temel bir eksen olarak değerlendirilir. Dolayısıyla, tevhid inancı yalnızca Allah'ın birliğini kabul etmek değil, aynı zamanda bu birliği ahlaki ve varoluşsal düzlemde içselleştirmek anlamına gelir. Bu çerçevede din, insanın özüne dönmesini sağlayan bir ilahi inayet olarak görülür (Bardakoğlu, 2017, s. 56).

Teolojik boyutuyla ele alındığında, İslam düşüncesindeki birçok tartışma, aynı zamanda ahlaki içeriğe sahiptir. İlahi sıfatlar, insanın etik eylemlerinde Tanrı'nın adalet, rahmet ve hikmet gibi niteliklerini model alması gerektiğini ima eder. Kader meselesi, bireyin ahlaki sorumluluğuyla doğrudan ilişkilidir; zira insanın özgür iradeye sahip olması, onun etik yükümlülüklerini belirleyen temel bir ilkedir. İman-amel ilişkisi, bireyin inancının salt zihinsel bir tasdikten ibaret olmadığını, ahlaki eylemler yoluyla tezahür etmesi gerektiğini ortaya koyar. Bu yönüyle, teolojik meseleler yalnızca soyut teorik tartışmalar olmaktan öte, bireyin etik varoluşunu şekillendiren temel normatif çerçeveler olarak değerlendirilmelidir. Teolojik konular, soyut metafiziksel çerçevelerle sınırlı kalmaz; aksine, ahlaki yaşantıyı yönlendiren, bireyin dünya ile kurduğu etik ilişkiyi belirleyen referans noktaları olarak işlev görür. Dolayısıyla, İslam düşüncesinde ahlaki olan ile

teolojik olan birbirinden bağımsız değil, bilakis aynı ontolojik zeminde iç içe geçmiş iki boyut olarak ele alınmalıdır.

2. Kelamda Ahlakın Buharlaştırma Serüveni

Kelam ilmi, inanç esaslarını temellendiren ve rasyonel bir çerçevede savunan bir disiplin olarak İslam düşüncesinin merkezi alanlarından biri olmuştur. Kelâm ilmi, “Allah’ın zât ve sıfatlarından, başlangıç ve son (mebde ve meâd) itibariyle yaratılmışların (mümkînâtın) hallerinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir.” (el-Cürcânî, 1983, s. 185; İzmirli, 1339, 1: 3). Tanım itibariyle kelam, varlık, bilgi ve inanç sistemleri üzerine derinlemesine analizler sunarken, bu kavramsal çerçevenin ahlaki bir boyut taşıdığı da göz ardı edilmemelidir. Kur’an ve sünnet, inanç esaslarını doğrudan etik normlarla ilişkilendiren çok boyutlu bir bakış açısı sunarken, kelam ilminin gelişim süreci içerisinde bu etik çerçevenin hangi ölçüde korunduğu ya da nasıl bir dönüşüm geçirdiği sorusu önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, kelamî söylemin tarihsel süreçte geçirdiği değişimler ve özellikle metafizik ve ontolojik tartışmaların öncelik kazanmasıyla ahlaki içeriklerin nasıl bir konuma evrildiği üzerine durmak gerekmektedir. Kelamî tartışmaların temel referansı olan Kur’an ve sünnette ahlak, inanç ile ayrılmaz bir bütünlük arz etmektedir (el-Bakara 2/177; el-Kehf 18/30; el-Mâide 5/69; Ebû Dâvud, t.y., “Sünnet”, 15 (4682)). Bununla birlikte, kelam ilminin tarihsel gelişimi içinde, sıfatlar, kader, imamet ve iman-amel ilişkisi gibi ana tartışmaların ağırlık kazanması, zamanla bu ahlaki içeriğin arka planda kalmasına neden olmuştur. Burada mesele, kelamın ahlaka duyarsız bir alan olduğu iddiası değil, aksine teolojik söylemler içinde yer alan ahlaki unsurların nasıl dönüştüğü ve hangi aşamalarda görünürlüğünün azaldığıdır. Kelamî söylemin zaman içinde sistematikleşmesi ve özellikle rekabet halindeki mezheplerin doktriner sınırlarını netleştirme çabası, etik söylemin teorik tartışmaların içinde erimesine sebep olmuştur. Bu durum, pratik ahlakın teolojik argümanlar içinde bir unsur olarak varlığını sürdürmekle birlikte, sistematik ve müstakil bir konu olarak ele alınmasının sınırlı kaldığını düşündürmektedir.

Aslında İslam düşünce tarihinin erken dönemlerinden itibaren kelamcılar, dönemin siyasi, sosyal ve kültürel koşullarının etkisiyle teolojik meseleleri yoğun bir şekilde ele alırken, aynı zamanda ahlaki değerleri de metinlerinde ön plana çıkarmışlardır. Örneğin Hasan el-Başrî’nin “er-Risâle fi’l-Ķader” adlı eseri, her ne kadar kader ve irade tartışmalarıyla bilinse de aslında birçok ahlaki öğretiyi içeren bir metindir. el-Başrî, insanın kader karşısındaki sorumluluğunu tartışırken, aynı zamanda ahlaki erdemlerin korunması gerektiğini vurgular ve topluma ahlaki bir mesaj iletir (Doğan, 1954, ss. 75-84). Erken dönem kelamcılarında yer alan Ma’bed el-Cühenî (ö. 83/702) ve Gaylân ed-Dîmeşkî (ö. 120/738) gibi isimlerin fikirlerinde de ahlakın merkezi bir rol oynadığı görülmektedir. Ma’bed’in özellikle kader konusundaki görüşleri, teolojik olmanın ötesinde ahlaki güdülerle şekillenmiştir. Onun görüşleri, sadece teolojik bir tartışma değil, aynı zamanda derin ahlaki sorumluluğun bir yansımasıdır (Süt, 2010, ss. 177-180). Vâsıl b. Atâ’nın (ö. 131/748) III. Yezîd’in Basra valisi Abdullah b. Ömer b. Abdulazîz’in (ö. 101/720)

önünde yaptığı konuşma, teolojik meseleleri ifade eden bir metin olarak görünmesine rağmen, içerdiği yoğun ahlaki vurgularla dikkat çeker. Vâsıl'ın adalet ve ahlaki sorumluluk üzerine kurulu düşünceleri, kelamî tartışmaların ahlakla nasıl iç içe olduğunu gösteren somut bir örnektir (Taşçı, 2006, ss. 78-83). Sonraki dönemlerde de kelamcı kimliğiyle öne çıkmış ulemanın eserlerinde ahlaki vurguları görmek mümkündür. Ancak söz konusu değerlendirmeler kelam ilminin konularına yoğunlukla yansımadağı gibi zamanla kelamcılarının metafizik ve ontolojik meselelere giderek daha fazla yönelmesi, kelam ilminin içeriğinde belirgin bir değişime yol açmış, itikadi konuların ahlakla ilişkisinin ihmal edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönüşüm, sonraki dönemlerde kaleme alınan kelam eserlerinde daha yoğun hissedilmiştir (Ayğın, 2017, ss. 121-143). Modern İslam düşüncesine gelindiğinde bu eksikliğin fark edilmesi sonucu ahlakın diğer ilmi disiplinlerle beraber düşünülmesi gerektiği yönünde çağrılar artmıştır. Bu çağrılar her ne kadar İslam düşüncesinde ahlak ile kelamın yeniden bir arada ele alınmasına yönelik önemli adımlar olsa da bu yaklaşımın yeterliliği tartışmaya açıktır (Fazlur Rahman, 2014, ss. 235-241; el-Câbiri, 2015, ss. 677-680).

İslam düşünce tarihi boyunca kelamî söylemin giderek daha fazla metafizik düzlemde şekillenmesi, inanç sistematüğini ahlaki pratiklerden bağımsız olarak ele alan bir yaklaşımın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönüşüm, özellikle itikadi ve mezhebi farklılıkların belirginleştiği dönemlerde kelamî düşüncenin doktriner sınırlarını koruma refleksiyle teorik boyutlara daha fazla odaklanmasına neden olmuş, pratik ahlaki vurguların ise ikinci plana itilmesine yol açmıştır. Bu çerçevede, kelam ilmi bağlamında teolojik söylemlerin ahlaki misyonunun nasıl evrildiğini değerlendirmek, “ahlaki buharlaşma” olarak adlandırılabilir bu sürecin hangi aşamalarda ve hangi konular etrafında şekillendiğini tespit etmek açısından önemlidir. Burada buharlaşmadan kast edilen şey, ahlakın kelamî söylemde tamamen yok olması değil, aksine teorik doktrinlerin baskın hale gelmesiyle birlikte teolojik konular altında yatan pratik ahlak vurgularının giderek silikleşmesi ve asli konumunu yitirmesidir. Bu bağlamda, yalnızca birkaç başlık üzerinden bir değerlendirme yapmak yerine, kelamî literatürde zamanla ön plana çıkan tartışmaların nasıl bir değişime uğradığını daha geniş bir perspektifle ele almak gerekmektedir.

Kelam ilminde ahlaki vurguların dönüşümünü ele alırken, bu süreci yalnızca teolojik argümanların değişimiyle değil, aynı zamanda İslam toplumlarının tarihsel, siyasi ve entelektüel bağlamlarıyla birlikte okumak gerekmektedir. Zira her teolojik tartışma, bir anlamda dönemin sosyal gerçekliklerinden beslenmiş ve bu gerçekliklere yön vermiştir. Bu bağlamda, aşağıdaki tartışmalar, kelamî söylemin zaman içinde ahlaki boyutlarını nasıl şekillendirdiğini ya da bu boyutları ne ölçüde geri plana ittiğini anlamak açısından ele alınacaktır. Bu başlıklar, kelam ilmi içinde ahlaki öğretilerin nasıl bir dönüşüme uğradığını incelemek için seçilmiş olup, bu konular dışında da benzer şekilde ele alınabilecek pek çok başlığın var olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu noktada, amaç kelamın ahlaktan tamamen kopuk olduğu gibi keskin bir iddiada bulunmak değil, aksine

kelamî söylemin tarihsel ve doktriner gelişiminde ahlaki içeriklerin nasıl dönüştüğünü ve bu dönüşümün sonuçlarını tespit etmektir. Sonraki bölümlerde ele alınacak tartışmalar, kelam ilminin yalnızca bir inanç savunusu değil, aynı zamanda toplumsal normların şekillenmesinde nasıl bir işlev üstlendiği sorusunu da içerecek şekilde değerlendirilecektir. Zira kelam, yalnızca teorik bir doktrin olarak değil, inanç esaslarını şekillendiren ve bireylerin toplumsal düzen içindeki konumlarını belirleyen bir düşünce alanı olarak okunmalıdır.

2.1. Kamusal Ahlakın Teopolitik İmamet Tartışmalarının Gölgesinde Kalması

Kelam ilmi, İslam düşüncesinde teolojik meseleleri sistematik bir çerçevede ele alan ve inanç esaslarını rasyonel bir zeminde temellendiren disiplinlerden biridir. Tanımı gereği, kelam ilmi yalnızca metafizik ve ontolojik meseleleri değil, aynı zamanda bireysel ve toplumsal düzlemde inanç esaslarının pratik hayata yansımalarını da ele almıştır. Bu bağlamda kelam, Kur'an ve Sünnet'te yer alan inanç ilkeleriyle uyumlu bir düşünsel çerçeve sunmayı amaçlamış ve inanç, siyaset ve ahlak ekseninde çeşitli tartışmalara sahne olmuştur (el-Eş'ârî, 1344, s. 95). Ancak kelamın tarihsel gelişimi içinde, özellikle siyasi ve toplumsal değişimlerin etkisiyle teolojik meselelerin belirli açılardan öne çıktığı ve bu süreçte ahlaki boyutların zaman zaman görece geri planda kaldığı gözlemlenebilir. Bu durum, kelam ilminin inanç sistematüğünü ahlaki ve toplumsal boyutlardan bağımsızlaştırma niyetinden ziyade, dönemin entelektüel ve siyasi dinamiklerinin kelamî tartışmalar üzerindeki etkisini göstermesi açısından önem arz etmektedir (Obermann, 2006, ss. 115-134).

Kelam ilminde teopolitik tartışmaların en belirgin tezahürü, özellikle imamet anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Şîa düşüncesinde imamet, dinî ve siyasi otoritenin ilahi bir kaynak tarafından belirlendiği ve imamların masum kabul edildiği bir kurum olarak ele alınırken (Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh, 1413, s. 96), Sünni kelamında imamet, toplumsal düzenin sağlanması için gerekli bir yönetim modeli olarak değerlendirilmiş ve dinin temel inanç esaslarından biri olarak görülmemiştir (Cürcânî, 2015, 3: 667 vd.). Bu iki perspektif arasındaki temel fark, imametın ahlaki ve kamusal sorumluluk açısından nasıl konumlandırıldığıyla ilgilidir. Şîa düşüncesinde imam, yalnızca siyasi bir lider değil, aynı zamanda ahlaki otoriteye de sahip bir rehberdir. Buna karşılık, Sünni yaklaşım, yöneticinin bireysel ahlaki erdemlerinden ziyade toplumsal düzeni sağlama işlevini önclemiştir. Bu çerçevede kelam ilmi, imamet tartışmalarını teorik bir mesele olarak ele almış ve siyasal otoritenin meşruiyetini sağlama bağlamında değerlendirmiştir. Ancak, bu tartışmalar esnasında siyaset ve ahlak arasındaki ilişkinin sistematik bir şekilde nasıl şekillendirileceği meselesi, ikincil bir öneme sahip olmuştur.

İslam tarihindeki siyasi ve toplumsal dönüşümler, devletin teşekkülü ve yönetim ilkelerinin belirlenmesi sürecinde ahlaki söylemin nasıl yapılandığını da etkilemiştir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte ortaya koyduğu yönetim modeli, inanç ve

ahlakın toplumsal düzeni inşa etmedeki bütüncül yaklaşımını göstermektedir (Hamidullah, 1993, 1: 200). Kur'an perspektifinde yönetim ilkeleri, tevhid kavramı temelinde şekillenmiş, böylece siyasi otoritenin kamusal ahlakla bütünleşmesi gerektiği vurgulanmıştır (el-Gazzâlî, 2004, s. 127). Bu doğrultuda, İslam toplumlarında adalet, emanet, liyakat ve istişare gibi ahlaki ve yönetsel ilkeler hem bireysel hem de toplumsal ahlaki düzenin inşasında merkezi kavramlar olarak belirginleşmiştir. Örneğin, Kur'an'da adalet, toplumsal ve hukuk temelinde, zayıf ve güçlülerin haklarını eşit biçimde koruyarak hiçbir kişisel ya da sosyal imtiyaza yer bırakmadan uygulanması gereken ilahi bir ilke olarak vurgulanmış (Mâide 5/8; en-Nisâ 4/58) "Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, eğer Fâtıma bu işi yapmış olaydı, muhakkak onun elini de keserdim" (el-Buhârî, 1993, "Hudûd", 12) düsturuyla da pekiştirilmiştir. Liyakat, kamu görevlerinin ehil kişilere verilmesi gereken bir emaneti ifade ederken, liyakatsizlik toplumsal çöküşün başlangıcı olarak görülür (el-Buhârî, 1993, "İlm", 2.). Aynı şekilde kolektif aklın ve tecrübenin karar alma süreçlerindeki önemi istişare olarak ön plana çıkar (Âl-i İmrân 3/159). Ancak bu ilkeler, kelamî tartışmalarda teorik düzeyde ele alınırken, onların toplumsal ve pratik yansımalarına yönelik kapsamlı bir değerlendirme yapılmadığı da dikkat çekmektedir.

Sünni kelamında imamet ve devlet yönetimi, teorik olarak adaletle ilişkilendirilmiş olsa da bu adalet anlayışı, yöneticinin topluma karşı sorumluluklarını belirgin şekilde detaylandıran bir çerçeve sunmamıştır (Çetin, 2013, s. 132 vd). Özellikle yöneticiye itaati esas alan yaklaşımlar, siyaset ve ahlak arasındaki ilişkinin dar bir çerçevede ele alınmasına neden olmuş ve halkın haklarının korunması ile yöneticilerin ahlaki sorumlulukları arasındaki denge konusunda teorik eksiklikler ortaya çıkmıştır (Turşak, 2022, s. 336). Bu noktada kelam ilmi, teolojik tartışmalar kapsamında liderliğin gerekliliklerini belirlerken, yönetici ahlakı ve kamusal etik gibi meseleleri sistematik olarak ele almaktan ziyade, devletin meşruiyeti ve yönetime dair teorik çerçeveler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun bir sonucu olarak, mezhebi ayrışmaların ve siyasi gelişmelerin gölgesinde, İslam toplumlarında yönetim ahlakına dair tartışmalar kelamdan çok fıkıh ve siyasetname türü eserlerde şekillenmiştir.

Kelamî tartışmalarda imamet meselesi, özellikle Resûlullah'tan sonra hak imamın kim olduğu, imamet nasıl tahakkuk edeceği gibi konular ekseninde ele alınmış ve teopolitik yönü öne çıkan bir mesele haline gelmiştir (er-Râzî, 2019, s. 250 vd.; Cürçânî, 2015, 3: 666 vd.). Bu çerçevede yürütülen tartışmalar, imamet toplumsal ahlak ve yönetim ilkeleri bağlamındaki işlevini ele almaktan çok, imamet hukuki ve inançsal boyutuna odaklanmıştır. Özellikle Şîa'nın imamet doktrinine karşı oluşturulan teorik karşı tezler, kamusal ahlakın temellerini oluşturmaktan ziyade, devletin meşruiyetini teolojik olarak ispat etmeye yönelmiştir. Bu durum, yöneticiye itaati ön plana çıkarırken, halkın yöneticilerden talep edebileceği ahlaki ve hukuki hakların sistematik olarak tartışılmasını geciktirmiştir.

Sonuçta, kelim ilmi siyaset ve inanç eksenli teopolitik meseleleri ele alırken, kamusal ahlakın kurumsal boyutlarını doğrudan tartışan bir alan olarak gelişmemiştir. Ancak bu, kelamın ahlaki meseleleri tamamen ihmal ettiği anlamına gelmemektedir. Kelamî metinlerde yer alan imamet ve adalet tartışmalarının içinde ahlaki bir çerçeve bulunduğu gibi, İslam toplumlarında adalet ve liyakat gibi ilkelerin teorik altyapısını oluşturma konusunda kelam önemli bir işlev üstlenmiştir. Fakat kelamın metafizik ve doktriner boyutları zamanla daha fazla ön plana çıktıkça, kamusal ahlakın somut ilkeleri üzerine yapılan tartışmalar başka disiplinlere kaymıştır. Bu çerçevede, kelamın kamusal ahlakı nasıl ele aldığı ve bu alandaki tartışmaların nasıl şekillendiği konularının daha fazla incelenmesi, kelam ve ahlak arasındaki ilişkinin bütüncül bir şekilde değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

2.2. İman-Amel Tartışmalarının Ahlakın Buharlaşmasına Etkisi

İslam düşüncesinde inanç, ibadet ve ahlak arasındaki ilişki, dinî yapının üç temel bileşeni olarak bütüncül bir sistem inşa eder. İnanç, yalnızca teorik bir kabul değil, aynı zamanda bireyin düşünsel ve pratik yönelimlerini belirleyen, onun yaşam biçimine nüfuz eden sürekli bir bilinç durumudur (el-Bakara 2/25, 85, 277; Âl-i İmrân 3/57; en-Nisâ 4/57, 136). İbadetler ise bireyi Allah'ın yaratmış olduğu fitrata ve temiz ahlaka yönelten manevi disiplinlerdir. İslam düşüncesinde ibadet, sadece ritüel bir edimi değil, aynı zamanda insanın ahlaki ve manevi olgunluğa erişmesini hedefleyen derin bir süreci ifade eder. Bu süreç, bireyi ahlaki kemal mertebelerine ulaştıran ve kötülüklerden arındıran bir araç olarak değerlendirilir (Farûkî, 2006, ss. 98, 178). İnanç, bireyin Allah'a yönelik içsel bağlılığını güçlendirirken, ibadet bu bağlılığı dışsal bir edime dönüştürerek pekiştirir. Ahlak ise, bu iki unsurun birleşimiyle bireyin karakterinde ve toplumsal ilişkilerinde tezahür eden değerler manzumesidir. Dolayısıyla, İslam düşüncesinde inanç, ibadet ve ahlak, birbirinden kopuk yapılar olarak değil, birbirini tamamlayan, bireysel ve toplumsal düzeni tesis eden unsurlar olarak ele alınmalıdır.

Kelamda iman-amel ilişkisi tartışmaları, İslam düşünce tarihinin temel meselelerinden biri olarak farklı ekoller ve âlimler arasında yoğun bir şekilde ele alınmıştır. İman, İslam, esmâ ve ahkâm, kebîre, va'd ve va'îd, el-menzile beyne'l-menzileteyn gibi başlıklar altında işlenen bu konu, kelam literatüründe merkezi bir öneme sahiptir. Tartışmalar, iman, İslam, küfür ve fîsk kavramlarının tanımı ve kapsamı ile iman-amel ilişkisi, imanın amel ile tamamlanıp tamamlanmadığı, amelin imanın bir parçası olup olmadığı gibi sorular etrafında şekillenmiştir (el-Eş'ârî, 1955, s. 123 vd.; el-Mâturîdî, 1431, s. 517 vd.; el-Bâkîllânî, 1987, s. 387 vd.; Kâdîkudât Abdülcebâr, 2013, 2: 614 vd.). Bu tartışmalar, iman ve amel arasındaki ilişkinin yalnızca teolojik bir mesele olmanın ötesinde, bireylerin dini hayatlarını nasıl sürdüreceklerine dair pratik bir rehber sunması bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an'da sıkça geçen "iman edenler ve salih amel işleyenler" (el-Bakara 2/25, 82; en-Nisâ 2/57; el-A'râf 7/42) ifadeleri bu ilişkinin Kur'anî temelini oluşturur. Ekoller, bu ve benzeri ayetleri farklı şekillerde yorumlayarak iman-amel münasebetine dair yaklaşımlar geliştirmiş ve bu yorumlar, konunun

anlaşılmasında kilit bir rol oynamıştır. Ancak söz konusu tartışmalar başlangıçtan itibaren siyasi ve sosyal olaylarla şekillenmiş, ideolojik söylemlerle iç içe geçmiş teolojik meseleler olarak ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar, salt inanç esasları etrafında dönmekle kalmamış, aynı zamanda dönemin siyasi çekişmelerini ve toplumsal ayrışmalarını meşrulaştırmanın bir aracı haline gelmiştir. Örneğin Hariciler, tahkîm olayını kabul eden Hz. Ali'yi ve ona uyanları küfre düşmekle itham etmiş ve siyasi muhalefetlerini bu tür teolojik argümanlarla desteklemişlerdir. (Akdemir, 2019, ss. 188-193) Bu yaklaşım, iman-amel münasebetinin, siyasi çatışmaların dinî terimlerle anlam kazandığı bir zeminde değerlendirilmesine yol açmıştır. Bu ideolojik söylemler, iman-amel ilişkisinin salt teolojik veya ahlaki bir mesele olmaktan çıkıp siyasi meşruiyet ve toplumsal ayrışma aracı haline gelmesine neden olmuştur.

Bunun doğal bir sonucu olarak, ibadetlerin ve eylemlerin bireyin ahlaki gelişimindeki rolü, kelam literatüründe ikincil bir mesele haline gelmiş ve bu bağlamda ibadetlerin bireyin etik olgunlaşmasını nasıl şekillendirdiğine dair tartışmalar yeterince ön planda tutulmamıştır. Amel, daha çok iman-küfür çerçevesinde tartışılmış ve ahlaki yönleriyle değil, inanç kategorileri içindeki konumuyla ele alınmıştır. Amel özellikle şekilsel yönüyle fıkhî terkedilmiştir. Fıkha terkedilen amel bölümü ibadetler örneğinde olduğu gibi şekilsel boyutta tartışılmış, ibadetin niçinliği, mahiyeti, amacı, gayesi, ruhu gibi konular tali konular olarak kalmıştır. (Bardakoğlu, 2017, ss. 62-89) Bu durum zamanla tasavvufun bu alanda birtakım ayrımlar yaparak daha özel kesimi ilgilendirecek açıklamalar yapmasına ön açmıştır. Bunun yanında tasavvufun kurumsallaşması yani tarikatlaşmasıyla birlikte ahlak anlayışı da kurumsal bir yapıya bürünmüş yani etiğin niteliğinden ziyade kurumun oluşturmuş olduğu ahlaki realitenin mutlaklığı hâkim olmuştur. Tasavvufî öğretiler, ibadetin ruhu ve ahlaki olgunlaşma arasındaki bağlantıyı güçlendirmiş olsa da bu yaklaşımın kurumsal sistemlere bağlı hale gelmesi, bireysel ahlaki gelişimin özgünlüğünü sınırlayan bir etki oluşturmuştur.

Sonuç itibarıyla, kelamî tartışmaların odaklandığı çerçeve, bireyin manevi gelişimini ve ahlaki kemalini önceleyen bir yönelimden çok, inanç esaslarının teorik sistematiğini oluşturma gayesine yönelmiştir. Bu durum, kelamın doktriner yapısını güçlendirirken, ahlaki gelişimin kelamî çerçevede nasıl anlamlandırılacağı sorusunu ise görece geri planda bırakmıştır. Günümüz İslam düşüncesinde bu boşluğun fark edilmesiyle birlikte, iman-amel ilişkisinin ahlaki ve etik boyutlarıyla yeniden ele alınması gerektiğine dair çağrılar artmaktadır. Ancak bu çağrılar, tarihsel bağlamları ve kelamî epistemolojinin temel ilkeleri göz önünde bulundurularak ele alınması, ahlaki normların yalnızca bireysel bir vicdan meselesi olarak değil, aynı zamanda teolojik bir zorunluluk olarak nasıl yorumlanabileceğini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir.

2.3. İlahi Sıfatlara İlişkin Tartışmalar ve Sıfatların Ahlaki Misyonunun Kaybı

İlahi sıfatlar, İslam düşüncesinde hem teolojik hem de ahlaki bir boyuta sahip olup, Allah'ın zatı ve fiilleri hakkında insan aklının ulaşabileceği anlam çerçevesini

belirlemektedir. Allah, mahiyeti itibarıyla insanın fiziksel duyularıyla idrak edemeyeceği aşkın bir varlıktır (el-En'âm 6/103). Ancak bu aşkınlık, insanın Allah ile irtibat kurmasının bütünüyle imkânsız olduğu anlamına gelmez; bilakis, ilahi sıfatlar vasıtasıyla Yaratıcı, insanlara kendisini tanıtmakta ve ahlaki bir yönlendirme sunmaktadır (Hamidullah, 1993, s. 69). Kur'an'da Allah'ın isim ve sıfatlarının belirgin bir şekilde vurgulanması, bu sıfatların yalnızca ilahi mahiyetle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda insanın ahlaki gelişimine rehberlik eden ilkeler sunduğunu da göstermektedir (el-Gazzâlî, 2003, ss. 45-58). Bu bağlamda, ilahi sıfatlar hem teolojik bir çerçevede Yaratıcı'nın tanınmasını sağlayan epistemolojik araçlar hem de insanın ahlaki yönelişini belirleyen bir referans noktası olarak işlev görmektedir.

İslam düşüncesinde birçok alim, ilahi sıfatların insan ahlakına etkisini ve bu sıfatların bireyin karakter inşasına katkı sunduğunu vurgulamıştır. Ancak, kelimelerin tarihsel seyri incelendiğinde, bu meselelerin büyük ölçüde teolojik ve spekülâtif tartışmalar içinde şekillendiği, ahlaki boyutlarının ise ikincil düzeyde ele alındığı görülmektedir. Kelam ekolleri, ilahi sıfatları genellikle ontolojik ve epistemolojik açıdan tartışmış, Allah'ın insanlara yönelik ahlaki bir rehber sunma işlevi gören sıfatları ise teorik zeminde sınırlı bir şekilde değerlendirmiştir. Özellikle sıfatların Allah'ın zatıyla ilişkisi, sıfatların ezeliyeti, isim-müsemma ayrımı ve sıfatların mahiyeti gibi konular, kelam düşüncesinde kapsamlı ve detaylı tartışmalara konu olmuş; ancak bu tartışmalar, sıfatların insan ahlakıyla kurduğu bağın yeterince vurgulanmasını gölgeleyen bir yönelim sergilemiştir (el-Eş'ârî, 1344, ss. 17-59; el-Mâturîdî, 1431, ss. 70-104; Kâdîkudât Abdülcebbar, 2013, 1: 244-374; el-Âmidî, 2002, 1: 491-518; el-Cürcânî, 2015, 3: 76-366).

İlahi sıfatlar, teorik düzlemde Allah'ın zatına dair bir kavrayış sunmakla birlikte, bu sıfatların insan yaşamına nasıl etki ettiği, bireysel ve toplumsal ahlaki gelişime ne şekilde katkıda bulunduğu meselesi ihmal edilmiştir. Özellikle Allah'ın rahmet, adalet, ilim, irade ve hikmet sıfatları gibi doğrudan ahlaki yönelim sağlayabilecek sıfatlar, insan-ahlak ilişkisi çerçevesinde ele alınmak yerine, daha çok O'nun mutlak mahiyetini tanımlama amacıyla işlenmiştir. Bu durumun en açık örneklerinden biri, ilahi ilim sıfatı etrafında yürütülen tartışmalarda görülebilir. Kur'an'da Allah'ın her şeyi kuşatan mutlak bilgisine (el-Bakara 2/282; el-Mücâdele 58/7) sıkça vurgu yapılırken, kelamcılar bu ilmin mahiyeti, kapsamı, Allah'ın zatıyla ilişkisi ve yaratılmışlarla bağı gibi meseleler etrafında yoğun tartışmalar yürütmüşlerdir (er-Râzî, 1420, 30: 589-590). Bununla birlikte, ilahi ilmin insana yönelik pratik ahlaki işlevi, yani bireyin Allah'ın her an kendisini gördüğü ve değerlendirdiği bilinciyle ahlaki disiplin kazanması gibi meseleler yeterince vurgulanmamıştır. Oysa Kur'an, ilahi ilim sıfatını, insanın ahlaki sorumluluğunu hatırlatan bir unsur olarak sunar; bireyin etik bir öz denetim mekanizmasına sahip olmasını teşvik eder. Allah'ın her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olan bir varlık olduğu inancı, bireyin ahlaki hassasiyetini pekiştiren bir ilke niteliği taşır. İlahi bilginin her an bireyi kuşattığı fikri, insanın etik farkındalığını artırarak, doğru ve yanlışın bilincinde olmasını sağlayan bir ahlaki çerçeve oluşturur (Özdemir, 2002, s. 222). Ancak kelamcılar, ilahi ilmi daha çok cebir, insan özgürlüğü ve fiillerin yaratılması bağlamında

değerlendirmiş, bireyin ahlaki yönelişini şekillendiren bir unsur olarak ele almada daha sınırlı bir perspektif sergilemişlerdir.

Kelamî tartışmalarda ilahi sıfatların ahlaki boyutunun geri planda kalmasının bir diğer örneği ise, ilahi kelam sıfatına ilişkin yürütülen spekülâtif tartışmalardır. Allah'ın kelam sıfatının ezeli olup olmadığı meselesi, kelam tarihinde önemli ihtilaflara sebep olmuş, bu bağlamda Kur'an'ın ezeli mi yoksa mahluk mu olduğu sorusu yoğun tartışmalara konu edilmiştir (el-Bâkîllânî, 2000, ss. 68-137). Bu tartışmalar, teolojik açıdan belirleyici ve sistematik bir çerçeve sunmuş olsa da Kur'an'ın asli fonksiyonunun ahlaki eğitim ve toplumsal rehberlik olduğu gerçeğini gölgede bırakmıştır. Oysa Kur'an, metafizik bir tartışmanın nesnesi olmayıp bireylerin ahlaki dönüşümünü sağlayan, toplumsal normları inşa eden ve etik ilkeleri öğreten bir kaynaktır. İlahi kelamın mahiyetine dair yürütülen spekülasyonlar, bu asli işlevin yeterince tartışılmasını ikinci plana itmiş ve kelamcılarının ilgisini daha çok metafiziksel bir çerçeveye yönlendirmiştir.

Kelamî tartışmaların zaman içinde giderek daha fazla teorik ve spekülâtif düzlemde ilerlemesi, naslarda doğrudan ahlaki öğreti sunan ilahi sıfatların toplumsal ve bireysel boyutlarıyla ele alınmasını sınırlamıştır. Kur'an'da Allah'ın sıfatları, yalnızca metafiziksel bir kavrayış sunmak amacıyla değil, aynı zamanda insanın etik sorumluluklarını belirginleştiren ilkeler olarak da ele alınmaktadır. Ancak kelamî söylemde bu boyutun görece ihmal edilmesi, kelamın sistematik bir ahlak teorisi inşa etme potansiyelini zayıflatmış, bu alanın büyük ölçüde tasavvuf gibi diğer disiplinlere bırakılmasına yol açmıştır. Sonuçta, ilahi sıfatlar, yalnızca Allah'ın mahiyetini ve zatına ilişkin tasavvurları belirleyen teolojik kavramlar değil, aynı zamanda bireyin ahlaki gelişimine yön veren, sorumluluk bilincini güçlendiren ve etik normları şekillendiren temel ilkeler olarak değerlendirilmelidir. Kelam tarihi boyunca bu sıfatlar daha çok Allah'ın aşkınlığı ve ezeliyeti çerçevesinde ele alınmış, bireysel ve toplumsal ahlaki düzeni inşa etme yönü görece ihmal edilmiştir. Günümüz İslam düşüncesinde bu eksikliğin fark edilmesiyle birlikte, ilahi sıfatların yalnızca teolojik bir spekülasyon konusu değil, aynı zamanda insanın ahlaki inşasını destekleyen asli unsurlar olarak nasıl değerlendirilebileceğine dair yeni bir metodolojik çerçevenin geliştirilmesi gerekmektedir.

2.4. Mezhebi Ayrışmalar Arasında Ayetlerin Ahlakî Vurgularının Buharlaşması

İslam'ın geniş coğrafyalara yayılması, yalnızca siyasi ve askeri fetihlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda farklı dini ve felsefi geleneklerle kurulan entelektüel etkileşimler sonucunda kelam ilminde derin ve kapsamlı tartışmaların doğmasına zemin hazırlamıştır. 7. yüzyılda Arap Yarımadası'ndan başlayarak Asya, Afrika ve Avrupa'ya kadar uzanan bu genişleme süreci, İslam'ın Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük ve Hinduizm gibi farklı inanç sistemleriyle karşılaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu karşılaşmalar, İslam düşüncesinin kendini diğer gelenekler karşısında konumlandırmasını ve teolojik doktrinlerini daha sistematik bir şekilde formüle etmesini zorunlu kılmıştır.

Özellikle Abbasi dönemi, İslam medeniyetinin düşünsel gelişiminde bir dönüm noktası olmuş; Beytü'l-Hikme gibi ilim merkezlerinde gerçekleştirilen çeviri faaliyetleri, Antik Yunan ve Pers felsefî mirasının İslam düşüncesine aktarılmasını sağlamıştır. Bu süreç, kelimciler arasında aklî ve naklî epistemolojiye dayalı tartışmaların yoğunlaşmasına, kelim ilminin yalnızca savunmacı bir söylem üretmenin ötesine geçerek metafizik, epistemoloji ve etik alanlarında da derinlik kazanmasına yol açmıştır (Ulukütük, 2010, ss. 25-275; Tanrıverdi, 2006, ss. 178-186). Bu dönemde kelim ilminin temel gayesi, İslam'ın inanç esaslarını her türlü yabancı düşünce ve sapkın yorumlara karşı muhafaza etmek ve İslam'ın teolojik çerçevesini sağlamlaştırmak olarak belirlenmiştir. Ancak bu gayenin gerçekleştirilmesi sürecinde, mezheplerin kendi içtihatlarına dayanarak geliştirdikleri kelimî tartışmalar, İslam düşüncesinde teolojik derinliğin artmasına vesile olurken, aynı zamanda nasların farklı yorumlarla ele alınmasına ve kelimî söylemlerin mezhepsel formasyonlar çerçevesinde şekillenmesine neden olmuştur. Bu süreç, bir yandan İslam düşüncesinde teolojik zeminin güçlenmesini sağlarken, diğer yandan mezhepler arası yorum farklılıklarının derinleşmesine ve nasların ideolojik veya doktriner yaklaşımlara göre anlamlandırılmasına yol açmıştır.

Kelimî ekollerin teşekkül sürecinde nasların yorumlanma biçimi, farklı doktriner aidiyetlerin teolojik pozisyonlarını şekillendiren belirleyici bir unsur olmuştur. Mezheplerin, Kur'an ve sünnetten referans alarak kendi teolojik yapılarını inşa etmeleri, İslam düşüncesinde yorum çeşitliliğini artırmış ve kelimî düşüncenin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, özellikle mezhepsel rekabetin ve siyasi mücadelenin yoğun olduğu dönemlerde, nasların yorumlanması yalnızca teolojik bir arayış değil, aynı zamanda mezheplerin kendi doktrinlerini sağlamlaştırma ve meşrulaştırma sürecinin bir parçası haline gelmiştir. Bu bağlamda, bazı durumlarda ayetlerin bağlamsal bütünlükten koparılarak belirli bir teolojik veya ideolojik görüşü desteklemek amacıyla yorumlandığı görülmektedir (Uzun, 2012, s. 13; Mert, 2002, ss. 212-231). Örneğin bu süreçte ayetlerin muhkem veya müteşabih olarak nitelendirilmesi, ekollerin kendi doktrinlerini güçlendirme çabasının bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Mezhepler, kendi görüşleriyle uyumlu olan ayetleri muhkem olarak değerlendirirken, doktrinlerine doğrudan uymayan ayetleri müteşabih olarak yorumlama eğilimi göstermişlerdir (er-Râzî, 1420, 7: 139).

Ayetlere ideolojik yaklaşım, nasların içsel ahlaki mesajlarını gölgeleyerek, teolojik polemiklerin ağırlığı altında bu mesajların geri planda kalmasına neden olmuştur. Kelam ilminde felsefî derinliğin ve metafizik tartışmaların gelişimi, entelektüel açıdan önemli bir ilerleme kaydederken, bu tartışmaların soyut ve teorik yönleri nasların pratik hayata rehberlik eden ahlaki ilkelerinin göz ardı edilmesine yol açmıştır. Naslara yönelik bu ideolojik yaklaşım ilahi sıfatlar, insanın özgürlüğü, fiillerin yaratılması, esmâ ve ahkâm, imamet gibi bahisler de daha da yoğunlaşmıştır. Özellikle erken İslam döneminde, bu tür seçici alıntılar mezhepsel ve siyasi çekişmelerin temelini oluşturmuştur. Örneğin Mu'tezilî düşüncede önemli bir tartışma olan va'd ve va'îd konularında Allah'ın hükmünün değişmeyeceği hususundaki ayetler delil olarak kullanılmıştır (Kâdıkdât

Abdülcebâr, 2013, 1: 221). Ancak ilgili ayetlerin bağlamsal tahlili yapıldığında, bu ayetlerin daha çok ahirette ödül ve cezanın kesinliği üzerine vurgu yaptığı ve insanlara sorumluluk bilinci kazandırmayı amaçladığı görülmektedir (Derzeve, 1383, 2: 237). Benzer şekilde Şia mezhebinde, Hz. Ali'nin imametini ve Ehl-i Beyt'in otoritesini temellendirmek amacıyla bazı ayetlerin belirli bir teolojik çerçeve içerisinde yorumlandığı bilinmektedir. Örneğin, Fâtiha suresinde geçen "dalalette olanlar" ifadesi, Ehl-i Beyt'i imam olarak tanımayanlar şeklinde yorumlanmış ve imamet zorunluluğuna dair bir delil olarak ileri sürülmüştür (el-Kummî, t.y., 1: 29). Benzer bir süreç Sünni kesimde de gerek imamet gerekse diğer konular üzerinden devam etmiştir. Örneğin müşriklerin putları karşısında Allah'ın yaratıcılığına vurgu yapan birçok ayet insanın fiilinin yaratıcısı olmadığını temel argümanı olarak kullanılmıştır (er-Râzî, 1420, 13: 95). Bu tür yorumlar, kelamî sistematüğün oluşum sürecinde teolojik anlamlandırma biçimlerinin nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak burada dikkat çeken husus, bu tür mezhepsel yorumların yalnızca teolojik bir iç tartışma alanı oluşturmadığı, aynı zamanda Kur'an'ın içerdiği ahlaki ilkelerin ve normatif çerçevenin belirli teolojik söylemler içinde nasıl yeniden yorumlandığını ortaya koymasındır. Nasların normatif boyutu ve ahlaki mesajları, mezhepler arası tartışmaların öne çıktığı dönemlerde görece ikinci planda ele alınmış ve ayetlerin etik öğretisi, zaman zaman teolojik polemiklerin gölgesinde kalmıştır.

Bu bağlamda, kelamî söylemin mezhepsel ve doktriner farklılıklar çerçevesinde nasıl şekillendiğini anlamak, yalnızca tarihsel bir perspektif sunmakla kalmaz, aynı zamanda teolojik söylemlerin normatif ahlak ile ilişkisini yeniden değerlendirme imkânı da sağlar. Burada temel mesele, kelamın ahlakı tamamen ihmal ettiğini ileri sürmek değil, aksine, teolojik ve mezhepsel sistematik içerisinde ahlaki boyutun nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ve hangi aşamalarda arka planda kaldığını analiz etmektir. Dolayısıyla, kelamî söylemin teolojik ve felsefi gelişim süreci, nasların ahlaki öğretilerinin ne şekilde işlendiği, hangi yorumların ön plana çıkarıldığı ve hangi yaklaşımların zamanla geri planda kaldığı açısından kapsamlı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

2.5. Kelam İlminin İnsan Söyleminin Yetersizliği

Bir dinin, düşünce ekolünün veya ilmi disiplinin insana yönelik söylemi, onun en güçlü ve etkili yanını oluşturur. Bir düşünce sisteminin insana dair psikolojik, sosyolojik ve ahlaki ilkeler geliştirmesi, onun hem teorik derinliğini hem de pratik hayata etkisini artıran en önemli faktörlerden biridir. Bu bağlamda, Kur'an'ın insana yönelik söylemleri, yalnızca bireysel varoluşu değil, aynı zamanda insanın toplumsal kimliği, ahlaki sorumlulukları ve metafizik boyutunu da kapsayan çok yönlü bir yapı arz eder. Kur'an, insanın yaratılış amacını, içsel çatışmalarını, toplumsal sorumluluklarını ve ahlaki yükümlülüklerini detaylı bir şekilde ele alır. İnsan hem varoluşsal hem de normatif düzeyde değerlendirilerek, onun iç dünyası, iradesi, eğilimleri ve sınırları sistematik bir çerçevede ortaya konur (en-Nisâ 4/28, 64; et-Tevbe 9/42; Yunus 10/21; Hûd 11/9-10, 84;

el-İsrâ 17/11; el-Furkân 25/44; er-Rûm 30/30, 54; ez-Zuhuf 43/22-23; et-Teğâbun 64/16).

Kur'an'ın söz konusu söylemine karşın İslam düşünce tarihinde ilmi disiplinler, insana yönelik söylemlerini kendi metodolojik çerçevelerine göre şekillendirmiş ve çoğu zaman parçacı bir yaklaşım benimsemiştir. Kalam ilmi de bu eğilimden muaf olmamış, insanın varoluşsal konumunu büyük ölçüde Yaratıcı merkezli bir perspektif içinde ele almıştır. Kalam, Tanrı-insan ilişkisini ele alırken insanın ontolojik konumunu ve iradi kapasitesini merkeze almış, ancak bireyin psikolojik ve ahlaki gelişimini bütüncül bir çerçevede ele alma noktasında yeterince kapsamlı bir yaklaşım geliştirememiştir. İrade, kader ve insan fiilleri gibi metafizik tartışmalar kelâmî söylemde ön plana çıkarken, bireyin ahlaki sorumlulukları, etik eğitimi ve toplumsal ahlak bağlamındaki meseleler yeterince detaylı ele alınmamıştır. Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile gibi farklı kelâm ekolleri, insanın özgürlüğü ve ilahi irade arasındaki ilişkiyi geniş çapta tartışmış, ancak bu tartışmalar bireyin pratik ahlaki gelişimini merkeze alan bir düşünce sistematğine dönüşmemiştir.

Kader ve özgür irade tartışmaları, aslında bireyin ahlaki sorumluluklarını açıklayan bir bağlam sunabilecek potansiyeli taşımaktaydı. İnsanın yaptığı fiillerin sonuçlarından ne derece sorumlu olduğu, bu tartışmalar çerçevesinde detaylandırılabilir önemli bir meseleydi. Ancak zamanla siyasi ve toplumsal olayların gölgesinde şekillenen kelâmî tartışmalar, bireylerin etik gelişimini önceleyen bir teori oluşturmaktan ziyade, ilahi iradenin doğası ve kaderin mahiyeti gibi soyut kavramlar üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle Emevî ve Abbâsî dönemlerinde siyasi otoritenin meşruiyetini sağlama noktasında kader anlayışı önemli bir araç olarak kullanılmıştır (Şahin, 2011, ss. 50-68; Mavil, 2016, ss. 415-418). Kader öğretisinin bu şekilde yorumlanması, bireyin ahlaki özerkliği ve toplumsal sorumlulukları bağlamında daha bütüncül bir söylemin geliştirilmesini zorlaştırmıştır. Kader tartışmaları daha çok ilahi irade ile insan iradesi arasındaki dengeye odaklanmış, sosyal ve siyasi sorumluluklar ise bu tartışmaların dışında bırakılmıştır. Bu da kelâm ilminin insanın ahlaki sorumluluğu bağlamında yeterince geniş bir perspektif geliştirememesine ve kaderin sosyal, politik ve etik meselelerden soyutlanarak spekülâtif bir tartışma alanına dönüşmesine neden olmuştur

Özellikle insanı doğrudan ele alan kelâmî meseleler, yaratılış, irade, hüsün-kubuh gibi kavramlar çerçevesinde tartışılmış, ancak insanın psikolojik ve sosyolojik yönlerini içeren kapsamlı bir analiz yapılamamıştır. İnsan merkezli etik bir perspektifin geliştirilememesi, kelâmın insan söyleminin yalnızca metafizik ve epistemolojik düzeyde kalmasına neden olmuş, ahlak teorisinin sistematik bir şekilde ele alınmasını büyük ölçüde diğer alanlara bırakmıştır. Kelâmcı kimliğiyle bilinen birçok âlim, aynı zamanda tasavvufî bir yönelişe sahip olmuş ve ahlaki boyutları kelâmdan bağımsız olarak ele almıştır. Örneğin, Hâris el-Muhâsibî ve Gazzâlî gibi isimler, insan ve ahlak konusunda önemli söylemler geliştirmiş olsalar da bu çabaların ne derece kelâm ilminin temel ilgisi içerisinde değerlendirileceği tartışmalıdır. Yine, İslam düşüncesinin ilk dönem ahlakçıları olarak kabul edilen Mu'tezilî düşünürlerin de bu alanda önemli katkıları olduğu

görülmektedir. Özellikle usûlü'l-hamse prensiplerinden biri olarak kabul edilen emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker ilkesi, insanın ahlaki ve toplumsal sorumluluğunu içeren bir çerçeve sunmuştur. Ancak bu ilke dahi zamanla imamet gibi siyasi ve teopolitik tartışmaların gölgesinde ele alınmış, ahlaki boyutları ihmal edilmiştir (Kâdilkudât Abdülcebâr, 2013, 2: 676-714).

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, kelam ilminin insan söylemi, büyük oranda metafizik ve ontolojik bir düzlemde şekillenmiş, bireyin ahlaki gelişimi ve toplumsal sorumlulukları ise genellikle ikinci planda kalmıştır. Kelamcılar, insanın fiilleri, özgür iradesi ve ilahi irade karşısındaki konumunu detaylı bir şekilde ele alsalar da bireyin etik gelişimini sistematik bir çerçevede değerlendiren bir teori ortaya koyamamışlardır. Bu durum, kelamın ahlaki meseleler konusunda pratik çözümler üretmekten ziyade, teolojik ve doktriner tartışmalara yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak, bireyin ahlaki formasyonu ve toplumsal sorumlulukları büyük ölçüde tasavvuf, fıkıh ve ahlak felsefesi gibi diğer ilmi disiplinler içinde şekillenmiş, kelam ise bu süreçte daha çok bireyin inanç esaslarını akli delillerle temellendiren bir disiplin olarak konumlanmıştır. Ancak modern dönemde, kelamın disiplinler arası bir yaklaşım benimseyerek bireyin ahlaki gelişimini merkeze alan yeni bir epistemolojik çerçeve oluşturması gerekliliği giderek daha fazla gündeme gelmektedir. Ahlak ve inanç arasındaki ilişkinin yeniden ele alınması, kelamın tarihsel bağlam içinde ele aldığı teolojik meselelerin bireysel ve toplumsal sorumluluklarla bütüncül bir şekilde değerlendirilmesini sağlayabilir. Bu bağlamda, modern kelam çalışmalarında insanın ahlaki sorumluluğu ve etik gelişimi üzerine daha fazla vurgu yapılması, kelamın yalnızca teorik bir teoloji alanı olmaktan çıkıp, bireyin etik formasyonuna doğrudan katkı sağlayan bir düşünce disiplini haline gelmesi açısından önemli bir adım olacaktır.

Sonuç

İslam toplumlarında ahlaki değerlerin güçlenmesi, bireysel çabaların ötesinde, ilmi ve dini disiplinlerin birlikte hareket etmesiyle mümkündür. Kelam, fıkıh ve tasavvuf gibi ilmi alanların, ahlaki söylemleri yalnızca teorik bir çerçevede bırakmadan, toplumsal ve bireysel hayatta uygulanabilir hale getirmesi gerekmektedir. Kelam ilminin ahlaki meselelere daha fazla eğilmesi, teorik çerçevesini pratik ahlak ilkeleriyle bütünleştirmesi, İslam toplumlarının etik dönüşümüne ve sosyal istikrarına önemli katkılar sunabilir. Bu noktada, kelamın tarihsel olarak üstlendiği inanç temellendirme misyonunu, bireyin ahlaki gelişimini de içine alacak şekilde genişletmesi hem disiplinin akademik meşruiyetini artıracak hem de pratik anlamda toplumsal fayda sağlayacaktır.

Kelam ilminin doğrudan ahlaki sorunlarla ilgilenmesinin beklenemeyeceği, çünkü esas misyonunun inanç esaslarını açıklamak ve savunmak olduğu iddia edilebilir. Ancak, kelamî tartışmaların temel referans noktaları olan Kur'an ve Sünnet, teolojik doktrinlerin ahlaki boyutlarını da içeren bütüncül bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu bağlamda, kelamın ahlaki ilkeleri yalnızca ikincil bir mesele olarak değerlendirmesi, İslam düşüncesinin bütüncül yapısıyla çelişmekte ve kelam ilmini soyut bir doktriner

tartışmalar yığınınına dönüştürme riski taşımaktadır. Kelamın, ahlak felsefesini yalnızca tasavvufa ya da fıkha havale etmesi, onun kendi içinde barındırabileceği etik boyutları ihmal etmesine neden olmaktadır. Oysa ki kelamın teolojik ve epistemolojik tartışmalarla birlikte bireysel ve toplumsal ahlakı da ele alması, İslam toplumlarında ahlaki normların daha sağlam temeller üzerine inşa edilmesini sağlayacaktır.

Tarihsel süreçte kelam ilminin gelişimi incelendiğinde, kelamcılarının önemli ölçüde siyasi ve mezhepsel tartışmaların etkisiyle şekillenen söylemler geliştirdiği görülmektedir. Bu durum, bireysel ahlaki sorumlulukların gölgelenmesine ve toplumsal etik meselelerin teorik düzeyde yeterince ele alınamamasına yol açmıştır. Özellikle kader, ilahi sıfatlar ve iman-amel ilişkisi gibi konular üzerine yoğunlaşan kelamî tartışmalar, zamanla ahlaki ilkelerin geri planda kalmasına sebep olmuştur. Ancak, günümüz dünyasında kelamın yeniden bir yorum çerçevesine oturtulması ve etik meseleleri de ele alan daha kapsamlı bir perspektif geliştirmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Bu açıdan, kelam ilminin inanç esaslarını temellendirirken, aynı zamanda ahlaki ilkeleri de güçlü bir şekilde vurgulayan bir söylem oluşturması kaçınılmazdır. Kur'an'ın etik değerlerini ve İslam'ın ahlaki ilkelerini merkeze alan bir kelamî söylem, bireysel ve toplumsal sorumluluk bilincinin güçlenmesine katkı sağlayacaktır. Böyle bir yaklaşım, yalnızca İslam toplumları için değil, küresel etik tartışmalar açısından da önemli bir model sunabilir. Bu nedenle, kelamın teolojik söylemlerinin yanı sıra ahlaki söylemleri de sistematik bir çerçevede ele alarak, bireyin ve toplumun etik gelişimine daha fazla katkı sağlaması gerekmektedir. Kelamî düşüncenin ahlaki bir boyut kazanması, onun sadece spekülatif bir alan olmaktan çıkıp, bireyin karakter inşasına ve toplumsal düzenin güçlenmesine doğrudan katkı sunan bir disiplin haline gelmesini sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Akdemir, F. (2019). İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında). *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), Article 1.
- Audi, R. (1999). *The Cambridge Dictionary Of Philosophy* (Second Edition). Cambridge University Press.
- Ayğan, F. (2017). Müteahhirûn Döneminde Kelâmın Metafizik Olarak İnşasının Yöntemsel Boyutları. *Kelâm İlminde Metodoloji Sorunu*, 121-145.
- Bardakoğlu, A. (2017). Ahlâkın Fıkıh Kuralları Arasında Buharlaşması. *Eskiyeni*, 35, Article 35.
- Buğra, A. (2001, Mayıs). Bir Krize ve Bir Ahlâki Ekonominin Çöküşüne Dair. *birikimdergisi*, 145. <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-145-mayis-2001/2336/bir-krize-ve-bir-ahlaki-ekonominin-cokusune-dair/6237>

- Bulduklu, Y. (2019). Eleştirel Çalışmalarda Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Gömülü Teori. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 1(1), Article 1.
- Carpenter, T. P., & Marshall, M. A. (2009). An Examination of Religious Priming and Intrinsic Religious Motivation in the Moral Hypocrisy Paradigm. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(2), 386-393. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01454.x>
- Cevizci, A. (2005). *Paradigma felsefe sözlüğü*. Paradigma Yayınları.
- Çetin, M. (2013). *Mâturidiliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı* [Doktora]. Atatürk Üniversitesi.
- Derzeze, İ. (1383). *Et-Tefsîru'l-Hadîs* (Cilt. 1-10). Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye.
- Doğan, L. (1954). Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3-4), Article 3-4.
- Duran, R. (2022). Türkiye Aile Yapısının Geleceğine Yönelik Çıkarımların Değerlendirilmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kadın ve Aile Araştırmaları Dergisi*, 2(1), Article 1.
- Ebû Dâvud, S. b. E. S. (t.y.). *Sünen-i Ebû Dâvud* (Cilt. 1-4). El-Mektebetu'l-Aşriyye.
- el-Âmidî, S. (2002). *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûlu'd-Dîn* (Ahmed Muhammed Mehdî, Ed.; Cilt. 1-5). Dâru'l-Kutubi'l-Vesâiki'l-Kavmiye.
- el-Bâkîllânî, E. B. M. b. T. (1987). *Temhîdu'l-Evâil fî Telhîsu'd-Delâil*. Muessesetu'l-Kutubi's-Sekafiyye.
- el-Bâkîllânî, E. B. M. b. T. (2000). *El-İnsâf* (2. bs). Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs.
- el-Buhârî, E. A. M. b. İ. (1993). *Sahîhu'l-Buhârî* (5. bs, Cilt. 1-7). Dâru 'İbn Kesîr.
- el-Câbiri, M. Â. (2015). *Arap Ahlaki Aklı* (M. Çelik, Çev.). Mana Yayınları.
- el-Cürcânî, S. Ş. (1983). *Kitâbu't-Tarîfât*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Cürcânî, S. Ş. (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf* (Ö. Türker, Çev.; Cilt. 1-3). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- el-Eş'ârî, E.-H. A. b. İ. (1344). *Risâle fî İstihsâni'l-Havz fî İlmi'l-Kelâm* (2. bs). Matbaatu Meclis-i Dâiratu'l-Meârif en-Nizâmiyye.
- el-Eş'ârî, E.-H. A. b. İ. (1955). *Kitâbu'l-Luma fî'r-Red alâ Ehli'z-Zey ve'l-Bida*. Matbaatu Mısır.
- el-Gazzâlî, E. H. M. (2003). *El-Maksadu'l-Esnâ fî Şerhi Meânî Esmâillâhi'l-Hüsnâ*. Dâru İbn Hazm.

- el-Gazzâlî, E. H. M. (2004). *El-İktisâd fi'l-İtikad*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Gazzâlî, E. H. M. (t.y.). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (A. Serdaroğlu, Çev.; Cilt. 1-4). Huzur Yayınevi.
- el-Kummî, E.-H. A. b. İ. (t.y.). *Tefsîru'l-Kummî* (Cilt. 1-2). Dâru'l-Kitâb.
- el-Mâtürîdî, E. M. M. b. M. (1431). *Kitâbu't-Tevhîd*. Dâru'l-Câmiâti'l-Mısriyye.
- el-Pezdevî, E.-Y. M. (2003). *Usûlu'd-Dîn*. El-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs.
- Engin, M. (2022). Türkiye'de Aile Yapısının Dönüşümü: Sorunlar ve Beklentiler. *Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2(1), Article 1.
- er-Râzî, F. (1420). *Mefâtîhu'l-Ğayb* (Cilt. 1-32). Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- er-Râzî, F. (2019). *Me'âlimü Usûli'd-Dîn* (Muhammet Altaytaş, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- et-Teftâzânî, S. M. b. F. (t.y.). *Şerhu'l-Akâidi'l-Nesefiyye*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Farûkî, İ. R. (2006). *Tevhid* (Dilaver Yardım & Latif Boyacı, Çev.). İnsan Yayınları.
- Fazlur Rahman. (2014). *İslam ve Çağdaşlık* (A. Açıkgenç & M. H. Kırbaşoğlu, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.
- Güngör, E. (1997). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. Ötüken Neşriyat.
- Hacıkeleşoğlu, H. (2021). Ergenlerde Sosyal Medya Bağımlılığı, Dindarlık Ve Ahlaki Kayıtsızlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 21(2), Article 2. <https://doi.org/10.33415/daad.954334>
- Halîl b. Ahmed. (2003). Abdulhamîd Hindâvî (Ed.), *Kitâbu'l-Ayn* (Cilt. 1-4). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Hamidullah, M. (1993). *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)* (S. Tuğ, Çev.; Cilt. 1-2). İrfan Yayıncılık.
- İbiş, F. (2015). Mâtürîdî'de İman-Ahlak İlişkisi. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13(2), Article 2. <https://doi.org/10.18317/kader.67366>
- İbn Dureyd. (1987). *Cemheratu'l-Luğa* (Cilt. 1-3). Dâru'l-İlmi li'l- Melâyîn.
- İbn Teymiyye, E.-A. T. A. (1996). *El-İmân*. Mektebetu'l-İslâmî.
- İzmirli, İ. H. (1339). *Yeni İlm-i Kelam* (Cilt. 1-2). Şehzâdebaşı Evkâf İslâmiyye Matbaası.
- Kâdîlkudât Abdülcebâr, b. A. (2013). *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)* (İ. Çelebi, Çev.; Cilt. 1-2). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

- Kara, B. (2018). Türkiye’de Aile Yapısının Değişimine Etki Eden Dinamikler. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 40, Article 40. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.399236>
- Karakuş, N., Karacaoğlu, M. Ö., & Keten, M. (2020). Ortaokul öğrencilerinin kullandığı argo kelimeler çerçevesinden dil ahlakına genel bir bakış. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ö7, Article Ö7. <https://doi.org/10.29000/rumelide.808340>
- Koca, S. (2016). Ahlak Kavramı Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 57(2), Article 2.
- Lacey, A. R. (1996). *A Dictionary Of Philosophy*. Routledge.
- Malhotra, D. (2010). (When) are Religious People Nicer? Religious Saliency and the “Sunday Effect” on Pro-Social Behavior. *Judgment and Decision Making*, 5, 138-143. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1297275>
- Mâlik b. Enes, E. A. (1985). *El-Muvatta* (Cilt. 1-2). Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi.
- Mavil, K. A. (2016). Güncel ‘Kader’ Tartışmalarına Bir Katkı. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14(2), Article 2.
- Mert, M. (2002). Kelamî Tartışmaları Kur’ân Ayetleriyle Temellendirmenin İçerdiği Sorunlar. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), Article 1.
- Obermann, J. (2006). İslam’ın İlk Döneminde Politik Teoloji: Hasan el-Basri’nin Kader Üzerine Mektubu (M. Mert, Çev.). *Kelâm Araştırmaları Dergisi*
 Kader, IV(2), Article 2.
- Okumuş, E. (2017). Modern Toplumda Ahlâk ve Gençlik. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 5(11), Article 11.
- Özdemir, M. (2002). Ezeli Bilgi Anlayışının Problematik Yönü. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), Article 1.
- Shariff, A. F., & Norenzayan, A. (2007). God Is Watching You: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game. *Psychological Science*, 18(9), 803-809. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01983.x>
- Solmaz, B. (2011). Modernlik Ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32(32), Article 32.
- Süt, A. (2010). İslam Düşüncesinde İlk Muhalif:Ma’bed el-Cüheni. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Article 2.
- Şahin, H. (2011). İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, Article 36.
- Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh, E. C. M. (1413). *El-İtikâdât* (1. bs). Mutemeri Âlemi’l-Elfiyye.

- Tanrıverdi, E. (2006). Yunanca-Arapça Çeviri Sürecinde Harran Okulu. *Harran Okulu Sempozyumu, I*, 176-185.
- Taşçı, Ö. (2006). Kelam İlminin “Kelam” olarak İsimlendirilmesinde Vâsıl b. Ata’nın Takip Ettiği Yöntemin Muhtemel Katkıları Üzerine. *Dini Araştırmalar*, 9(26), Article 26.
- Turşak, M. (2022). Kur’an’da İtaat Kavramı ve Ülü’l-Emre İtaatin Mahiyeti. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 8(1), Article 1.
- Ulukütük, M. (2010). İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri: Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, I(2), Article 2.
- Uzun, N. (2012). “Bağlam”ı Göz Ardı Etmek: Siyâsî Mücadelelerde Âyetlerin Kullanımı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, Article 37.
- Varsak, O. (2022). Sosyal Medyanın Dinî Yaşantıya Etkileri: Bursa İl Merkezindeki Lise Öğrencileri Örneği. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), Article 1. <https://doi.org/10.47145/dinbil.1116438>
- Zhanykulov, N. (2022). Modern Toplumda Din ve Ahlak. *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji*, 38, Article 38.